

ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК ФАКТОР КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У СЕРЕДИНІ XVIII СТ.

Весь досвід історичного розвитку Південної України переконливо свідчить про унікальність цього регіону. Надто велика перенасиченість подіями на цих землях пояснювалась тим особливим стратегічним значенням, якого набувала ця територія у боротьбі за домінування у Північному Приазов'ї та Причорномор'ї. Тому проблема панування на цій території завжди знаходилась у центрі геополітичних інтересів різноманітних держав. XVIII ст. відкрило нову сторінку у перебігу цих подій. Зростаючі імперські амбіції Росії призводять до нечуваної експансії російського абсолютизму на південь. Звичайно, що загарбницькі плани Російської імперії щодо південноукраїнських земель зустрічали активну протидію з боку інших «дійових осіб» тогочасної політичної сцени – Гетьманщини та Запорозької Січі, Польщі, Туреччини та Кримського Ханства [1, с. 12].

Територія Південної України, що знаходилася під владою Росії в означений період, являла собою велику степову зону, яка зараз включає до себе південні частини Луганської, Харківської, Полтавської областей, майже всю Кіровоградську та Донецьку, Дніпропетровську, північні райони Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей.

Більша частина Новоросії, – Землі війська Запорозького, – увійшла до складу Росії ще у 1686 р., що юридично закріплювалось умовами «вічного миру» між Росією та Польщею. З цього часу Запорозька Січ підпорядковується безпосередньо царській адміністрації. Значна територія на кордоні між двома державами, згідно з цією угодою, залишалася незаселеною [2, с.50]. Проте і решта південноукраїнських земель ще довгий час залишалась спустошеним степом, про що свідчить і тогочасна їх назва – «дике поле». Початок активної і регульованої урядом колонізації цих степів припадає на XVIII ст. [3, с. 3]. У цей час весь досвід боротьби зі степом підказує російському уряду, що єдиним шляхом утвердження російського впливу на півдні, вигідного його використання та забезпечення тут спокою – є колонізація краю, одночасно військова і землеробська [4, с.28].

Особливого загострення ситуація набуває на початку століття, після невдалого Пруського походу. Згідно з умовами мирної угоди, укладеної при Пруті і підтверженої у Константинополі і Андріанополі (1711-1713 рр.), Росія змушена була повернути Туреччині не тільки Азовську фортецю, але й значну частину території у межах річки Дону та Дніпра. У зв'язку з цим посилюється загроза ординських нападів на Лівобережжя і Слобідську Україну та південні повіти Росії. Для боротьби з ними царський уряд прийняв рішення про створення територіальних військових формувань – ландміліції, що стала однією з форм військово-землеробської колонізації півдня України [5, с. 47].

Організацію ландміліцьких полків уряд вважав за справу надто важливу. Цим він намагався розв'язати складне економічне завдання охорони кордону з найменшими витратами на утримання війська, – по-перше, й одночасно закласти селянсько-господарське суспільство, – по-друге [6, с. 58]. Іменний

указ Військової колегії, від 7 січня 1722 р., підкреслював не тільки необхідність створення таких поселень, а й визначав розмір податку з однодворців на їх утримання [7, с. 671]. Докладні вказівки щодо набору ландміліції, комплектування її офіцерськими кадрами, забезпечення зброєю, провіантом, обмундируванням, реманентом та іншими необхідними для несення прикордонної служби речами були викладені у низці указів та інструкцій [8]. Згідно з умов, розроблених в них, існування ландміліції лягало великим тягарем на плечі однодворців, за рахунок яких російський уряд намагався здійснити її утримання.

Особливу увагу уряду процес влаштування цих полків привертає із загостренням ситуації у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї напередодні війни з Туреччиною (1734-1739 рр.). Разом із збільшенням їх загальної кількості до двадцяти, в цей час починається заселення так званої Української лінії, яку було побудовано на межі Малоросії та Запорозьких земель. Наказ «Про поселення ландміліцьких полків на лінії» було видано 21 березня 1732 р. [9, сс. 661 – 662]. У 1740 р. Українська лінія мала вже 18 фортець, пов'язаних 140 редутами. У Білівській фортеці була упорядкована ландміліцька канцелярія, що проіснувала до 1764 р. Однодворці, переведені на ці землі, розселилися у 22 слободах [2, с. 51].

Перевірки цих поселень було встановлено, що велика кількість однодворців, записаних до ландміліцьких полків, переховувалась у поселеннях Лівобережної та Слобідської України, на Дону, в поміщицьких селах Белгородської та Воронежської губерній. У зв'язку з цим, у січні 1738 р., був опублікований іменний указ імператриці про суворе покарання не лише втікачів, а й тих, хто їм допомагав [10, сс. 396 – 397]. Та незважаючи на такі заходи уряду, навіть у 1752 р., тобто через двадцять років після побудови лінії, слободи однодворців існували лише при шести полках з дев'яти [5, с. 50].

Отже, як бачимо, на цей час колонізаційна діяльність російського уряду на території Південної України, здійснювалась здебільшого за рахунок влаштування укріплених ліній та фортець. Однак, зважаючи на те, що усі ці укріплення засновувались виключно з військовими цілями, вони не мали задатків особливого розвитку у майбутньому. Разом з цим, їх значення полягало в тому, що під їх захистом повинні були оселятися вільні землеробці [11, сс. 31 – 32].

Проте, царський уряд побоювався захоплення цих земель не тільки з боку іноземних держав, а й з боку запорозьких козаків, що повертаються у 1734 р. під протекторат Росії і відновлюють Січ. Щоб покласти край татарським нападам та зазіханням запорожців, російський уряд вирішив створити міцний бар'єр з військових поселень. В пригоді йому стали серби граничари, мешканці Австрії, які просили дозволу переселитись до Росії, щоб уникнути утисків австрійського уряду. Початок цьому процесу було закладено указом від 24 грудня 1751 р. [12, с. 552 – 558]. Згідно з ним було створено нову адміністративну одиницю Нову Сербію, подальший розвиток якої окреслювали додаткові законодавчі акти [13]. У 1753 р. поруч з Новою Сербією було влаштовано іще одну колонію Слов'яносербію [14, с. 840 – 844]. Її упорядкування також врегульовувалось відповідними указами.

Адміністративно нові колонії не входили до складу російських губерній. Вони підлягали безпосередньо владі Сенату і Військової колегії. Вищою місцевою владою над ними було проголошено київського генерал-губернатора. На місці влада поділялася між трьома начальниками: російським головним командиром, сербським генералом Хорватом, та комендантом фортеці Св. Єлизавети, побудованої за наказом від 11 січня 1752 року для охорони іноземних колоній [15, с. 581 – 585]. У 1754 р. її було перетворено у Новослобідській козачий полк. При цьому, значення місцевих адміністраторів та їх загальний вплив на перебіг подій залежали більшою мірою не від посади, а від особистих якостей та рівня «зв'язків» урядовця. Таке становище зумовило численні непорозуміння між посадовими особами та різноманітні негаразди в регіоні, що відповідним чином впливало на його розвиток [3, с. 40].

Населення обох провінцій, порівнюючи з українським населенням, мало упривілейований стан. Для сербів приділяли більше землі, давали гроші на «обзаведеніс». Крім того, вони користувалися правом безмитної торгівлі як за кордоном і на Московщині, так і на Україні [16]. До того ж сербські колоністи були звільнені від усяких податків. Їм також надавалося право вільно курити горілку, що складало у середині 60-х років 20 відсотків усього державного прибутку. На допомогу в будівництві міст сюди виряджали козаків з гетьманщини, а для захисту військових поселень стояли російські регулярні військові частини [6, с. 131 – 150]. В той же час, загальноросійські тенденції у фінансовій сфері розвивалися у зовсім протилежному напрямку і були спрямовані на посилення фіскального гніту у зв'язку із збільшенням витрат на армію та флот. До подібних висновків приходять більшість як дореволюційних дослідників історії російських фінансів XVIII ст. [17, с. 349 – 350], [18, с. 73 – 75], [19, с. 376], так і вчених новітнього часу [20, с. 262 – 267], [21, с. 230, 265 – 266].

Всі військовослужбовці одержували платню, а нездатні за віком – пенсію. Жалування в Слов'яносербії отримували від Військової колегії, а в Новій Сербії – з так званої «сербської суми», яка виділялась Сенатом. На практиці ж виплата жалувannya дуже затримувалась. Деякі підрозділи не одержували його по 2 – 4 роки. В мемуарах С. Пишчевича сказано, що поселенці, які жили за рахунок жалувannya, «страшенно мучились». Можливо, саме таке становище змушувало сербів займатись розбоем щодо місцевого населення, або навіть йти на крайні вчинки – втечі в Росію, а іноді й назад на батьківщину [3, с. 55].

Таким чином, намагання уряду заселити край без участі місцевого населення і у зв'язку з цим надання іноземцям більших прав і привілеїв призвело до конфліктів посполитих і козаків з новими жителями регіону.

Загальний наслідок понад десятилітнього урядового експерименту був сумний: проведена у 1764 р. ревізія Нової Сербії та Слов'яносербії виявила великі зловживання сербської адміністрації, шахрайство, непридатність у вирішенні численних управлінських завдань. На цей час вищі урядовці царської Росії усвідомлюють, що відокремлені та позбавлені єдиного управління Нова Сербія та Слов'яносербія, Новослобідський полк та Українська лінія,

суміжні з ними Малоросійські полки, були не в змозі повною мірою забезпечити ані залюднення регіону, ані його господарського засвоєння, ані надійної військової охорони.

Загострення зовнішньополітичної ситуації та виявлені внутрішні негаразди вимагали негайної перебудови усієї системи управління в регіоні. До цього ж спонукала і загальноросійська тенденція, що виявлялася у реформації та уніфікації органів місцевої влади. У 1764 р. Катерина II видає загальноновідомий наказ губернаторам, що збільшував владні повноваження головних місцевих адміністраторів [22]. На Україні в цьому ж році скасовується гетьманське управління. У 1765-му було введено губернський адміністративний устрій у Слобожанщині [23, с. 7 – 8].

Звичайно, що подібні перетворення не могли не вплинути на перебіг подій у південних районах імперії. В цьому ж 1764 р., указом від 22 березня було проголошено про створення нової губернії [24, с. 657 – 667]. Цікаво, на мій погляд, відзначити, що упорядники цього законодавчого акта запропонували назвати новостворену губернію Катеринінською, але сама Катерина вирішила надати іншу назву – Новоросійська [24, с. 658]. Катеринославським намісництвом змілі Південної України стануть лише у 1783 р., коли разом із утвердженням Росії на Таврійському півострові позиції російського абсолютизму на континентальній частині Північного Причорномор'я значно зміцніли.

Головним завданням, що висунув царський уряд перед адміністрацією новоствореної губернії, було утвердження на цій території російського впливу. Перш за все, для цього було потрібно якнайшвидше побудувати таку інфраструктуру краю, що забезпечувала б реалізацію імперських планів. Тому в цей час колоніальна та безпосередньо колонізаційна політика на спустошених південноукраїнських землях пов'язуються в єдиний вузол проблем. Таким чином, з'являється суттєвий фактор, який певною мірою відбивав пріоритети внутрішньої і зовнішньої політики Російської держави на півдні. Цим фактором стає колонізація, бо лише успішне її проведення ставало гарантом здійснення політичних планів держави. Саме цим можна пояснити той факт, що процес колонізації цих земель постійно знаходився у пошуках найбільш оптимальних напрямків [25, с. 4]. Завдяки цьому і створюється та атмосфера, яку прийнято вважати специфікою південної України.

Разом із створенням єдиної системи управління краєм майже на всій південноукраїнській території (за винятком Запорозької Січі, над якою також постала загроза ліквідації) було розповсюджено дію єдиного правового поля єдиної системи законів. Відтепер для Південної України починається відрахування нового історичного часу. Саме створення Новоросійської губернії започаткувало нову епоху. Бо, як вважає більшість дослідників, сам акт проголошення нової губернії мав значення не тільки інструкції упорядкування та заселення краю, але й протягом тривалого часу був тим правом, яким користувалися адміністратори у розв'язанні складних управлінських проблем. Подібний висновок репрезентують майже всі праці з історії Південної України.

У першому ж розділі документа «О именовании Новосербского селения Новороссийскою губерниєю» головним аргументом, що пояснював необхідність проведення адміністративних перетворень на цій території, була суто фискальна мотивація: «В сие новозаведенное селение, от начала поныне, уже употреблено из Государственной казны до 700.000 рублей, но тем и до первожелаемого ему основания не достижимо, а еще меньше со всем поныне не сделано такого учреждения, чтоб оное могло когда либо нибудь преобратиться с тех употребляемых на него государственных доходов, на тамошние их собственные приходы; таковым же образом всегда б оно оставалось в один расход прежних государственных доходов... почему теперь и представляется, что как сие селение оставить на прежнем основании будет больше казне в тягость, нежели в пользу, так и ежели его не продолжать, то прежде употребленная на него сумма в единой только государственный убыток превратится» [24, сс. 657 – 658]. Таким чином, з наведеного вище рельєфно проступає прагнення уряду до якнайшвидшої побудови нової організації життєдіяльності регіону, де б доходи нової губернії перекривали суму, необхідну на утримання самої губернії, уникаючи, таким чином, дотацій з центру. Кошти ж, що надходили до губернського казначейства, повинні були використовуватись на матеріальну підтримку ініціативи його заселення (як тих, хто переселяється, так і тих, хто вербує переселенців).

Статут нових переселенців чітко визначався у першій же главі доповіді – «О преимуществах» – «Во всем селении всякого звания люди, из всех мест вышедшие и впредь выходящие в службу на поселение и в прочее звание... получают преимущество со всеми древними подданными считается, и наравне с ними слыть, повиноваться государственным законам, как и все прочие управляются, и навсегда неотъемлемо всеми теми же выгодами довольствоваться, как и все того звания старинные российские подданные пользуются». Але крім цього усі поселенці користувалися суттєвими додатковими пільгами та привілеями, що надавались урядом Росії, згідно з доповіді. Важливість цих умов та принципове значення для колонізації краю потребують детального їх викладення та аналізу, що можливо зробити лише в окремій роботі. Але ефективність цих дій відразу ж далася зрозуміти. Уже 11 червня того ж 1764 року було видано новий закон – «Об Украинской линии, Славяно-Сербии; о состоящем за тою линиею поселении и о подчинении оного к Новороссийской губернии под единое право» [26, с. 795 – 799]. Згідно з ним передбачалось «всю оную землю с её жителями к Новороссийской губернии под единое право подчинить...чтоб тем надежнее денежные доходы получать» [Там же].

Цікаво, що до того ж прагнули і представники місцевої адміністрації. Так, лише через три місяці – 6 вересня 1764 року, з'являється «Высочайше утвержденное прошение Малороссийских сотенных Старшин местечек Кременчуга и Власовки. – О присоединении их местечек с жителями, землями и угодьями к ведомству Новороссийской губернии». Сутність та основну мотивацію «прошення» в цілому можливо викласти так: «Мы верноподаннейшие Вашего Императорского Величества рабы дерзаем испросить такого же призрения, чтобы нас целыми ниже означенными местечками к Ново-

российской губернии, оставя нас при прежних наших землях и угодьях, под единое право и команду соединить, через что совершенно Мы уповаем в лучшее состояние нашу жизнь привести, и полезнее нынешнего Вашему Императорскому Величеству и отечеству сделаться» [27].

Треба зауважити, що така політика уряду відразу ж почала себе виправдовувати. Прикладом до цього можливо навести факти скарг запорозької старшини на втечу населення з Запорозьких вільностей (!) до Новоросійської губернії, свідчення чого знаходимо у праці Н. Полонської – Василенко [28, с. 155].

Таким чином, у середині XVIII ст. чітко визначаються три етапи в процесі колонізації Південної України. Перший – до початку 50-х років, коли колонізаційний рух здійснюється повільними темпами і переважно за рахунок побудови укріплених ліній і фортець. Зважаючи на те, що вони були влаштовані саме з військовими цілями, то і не мали перспективи господарського розвитку у майбутньому. Другий – з початку 50-х до 1764 р. В цей час головний акцент робиться на іноземну колонізацію, що також не виправдало себе. І третій – починаючи з середини 60-х років, коли впроваджується нова колонізаційна політика російського уряду, яка характеризувалась введенням єдиної системи управління та законодавчого регулювання в регіоні. Нові пріоритети фіскальної політики на цей час відбивають прагнення російського уряду охопити пільговими умовами усі стани населення з метою активізації залучення переселенців і капіталів до Новоросійського краю. Відтепер для Південної України іде відрахування нового історичного часу, починається нова епоха.

Список література: 1. Абросимова С.В., Мидик Ю.А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна 18-19 ст. Вип.3. Запоріжжя. 1998 с.19. 2. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в 18 – первой половине 19 в. М. 1976. 3. Посулько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. Запоріжжя, 1998. 4. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. М, 1908. 5. Пірко В.О. Українська ландміліція. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна 18-19 ст. Вип.1-2. Запоріжжя. 1996. 6. Полонська – Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т. I. Мюнхен, 1965. 7. ПСЗ, т. VII № 3994. 8. Там же. № 4131, 4200, 4205, 4463, 4471, 4561, 4670. 9. ПСЗ, т. VIII, № 5997. 10. ПСЗ, т. VIII, № 7483. 11. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края. К., 1889. 12. ПСЗ, т. XIII, № 9919. 13. Там же. № 9921, 9924, 9967, 10 029, 10 049. 14. Там же. № 10 104. 15. Там же. № 9924. 16. ПСЗ, т. XIV, № 10 437. 17. Кулюмин А. Государственные доходы и расходы в России XVIII столетия. // Вестник Европы. 1869. № 5. 18. Толстой Д. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины Екатерины II. СПб., 1848. 19. Чечулин Н.Д. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II. СПб., 1906. 20. Троицкий С.М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. М. 1966. 21. История русской экономической мысли. Т.1. Ч.1. М., 1955. 22. ПСЗ, т. XVI, № 12137. 23. Посохов С.И., Ярмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. 2-е изд., испр и доп. Харьков, 1997. 24. ПСЗ, т. XVI, № 12099. 25. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. ч.1. Аграрні відносини. Запоріжжя. 1997. 26. ПСЗ, т. XVI, № 12180. 27. Там же. № 12236. 28.

Надійшла до редколегії 27.02.2001

*М. А. Погорецький, канд. юрид. наук, доцент,
О. І. Шевченко, викладач (НЮАУ ім. Я. Мудрого)*

ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В РОКИ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ: ІСТОРИЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ

Вивчення архівних кримінальних справ, розслідуваних органами ОДПУ – НКВС у період масових репресій, на наш погляд, ще не дає вичерпних відповідей щодо механізму знищення безвинних громадян. Адже проблема геноциду власного народу, «геніально» здійсненого представниками політичних і державних інституцій того часу, не може бути знятою доти, доки не будуть розглянуті всі «білі», та «чорні» плями в історії сталінських репресій.

Масові репресії в Україні почалися разом із приходом більшовиків до влади. Так, у 1918 р. майбутній голова Всеукраїнської Надзвичайної комісії М.Я. Лаціс проголосив: «Ми не ведемо війну з окремими особами. Ми знищуємо буржуазію як клас. Не шукайте на слідстві матеріалів та доказів в того, що обвинувачений діяв словом чи ділом проти Рад. Перше питання, яке ви йому маєте запропонувати, – до якого класу він належить, якого він походження, виховання, освіти або професії. Ці питання і мають визначити долю обвинуваченого. У цьому смисл і сутність червоного терору». [1, с.65]. Це була тактика військового часу громадянської війни, яку радянські історики назвали відповідно як «білий терор».

З приходом мирних буднів терор не був вилучений із тактики керуючої партії в Україні. Так, прийнята на 1-й Всеукраїнській нараді КП(б)У, що відбулася 2-4 травня 1921 р. в Харкові постанова «Про боротьбу з бандитизмом» проголосила: «а) щоб усі губернські наради склали карту бандитських районів і гнізд за 1919, 1920 і 1921 роки яку треба розіслати всім повітовим нарадам і яка повинна стати вихідним пунктом їх роботи; б) щоб був вироблений план систематичного розброєння села; в) щоб було проведене вилучення у села бандитських контрреволюційних елементів [2, с. 40].

На початку 30-х років репресії розгорталися в основному під виглядом боротьби з класово ворожими елементами – куркулями, непманами, буржуазними спеціалістами. «Куркулі – скажений рог Радянської влади, – заявив В.І.Ленін – а тому бій проти них ми називаємо останнім, рішучим боем [3, с. 92]. Цією вказівкою, а також постановою ЦВК і РНК СРСР від 1 лютого 1930 року «Про заходи зміцнення соціального перестрою сільського господарства в районах масової колективізації і в боротьбі з куркульством» та прийнятою в доповнення до неї «Таємною інструкцією» Радам та їх виконкомам визначались основні політичні цілі в боротьбі з куркульством. Згідно з цією інструкції основну роботу по виселенню куркулів проводили виконкоми місцевих Рад. Вони визначали осіб, які повинні бути розкуркуленими, в яких роз-